

САМОВИДЕЦЬ РУЇНИ ТА ЙОГО ПІЗНІШІ ВІДОБРАЖЕННЯ*

Серед різних здобутків, як великих, так і малих, української історіографії останніх років, заслуговують на увагу цікаві результати досліджень, присвячених так званому «Літописові Самовидця», що його довгий час вважали найважливішою історико-літературною пам'яткою козацької доби, тому й, справді, він має викликати до себе неабияке зацікавлення істориків та літературознавців.³

Свою високу, навіть багато де в чому перебільшену, як тепер виявляється, оцінку цей твір здобув головним чином в останній чверті XIX ст. У попередньому столітті він не був популярним, хоч у літературі висловлювались думки про його велике поширення.⁴ Песимістичний настрій твору, холодне або недоброзичливе ставлення до найпрославленіших героїв боротьби за визволення, починаючи з Богдана Хмельницького, не відповідали настроям української інтелігенції XVIII ст., яка наполегливо ідеалізувала цю визвольну боротьбу. Тому історія Григорія Граб'янки, яку написано в тонах тріумфальних, панегіричних, очевидно, витіснила з читацького обігу «Літопис Самовидця». Дмитро Бантиш-Каменський, який за допомогою аматорів української старовини з гуртка Миколи Репніна створив на початку 1820-х років свою «Историю Малой России», не знав «Самовидця»; він познайомився з літописом пізніше, в Москві і то з великоросійською редакцією XVIII ст., про що на початку 1824 р. повідомив у «Московском об-

*¹⁻² Стаття була друквана російською мовою в *Трудах Института славяноведения Академии наук СССР*, Ленинград 1932, нр. 1, стор. 157-192.

Переклав Ярослав І. Дзира.

³ У цій статті я викладаю зміст розділу, що його присвячено цій пам'ятці в VI томі «Історії української літератури», який завершую.

⁴ Академік Орест Левицький у своєму дослідженні, присвяченому літописові «Самовидця» (1878 р.), писав: «На кінець першої половини XVIII ст. рукопис цього літопису був дуже популярним і значно поширеним серед громади тодішніх книголюбів, про що свідчать численні тогочасні його списки, знайдені в різних місцях Лівобережжя» (стор. 5). Цю думку дослідники повторюють до останнього часу, хоч, насправді, рукописних списків літопису збереглося небагато, і ніщо не вказує, що вони були поширені в XVIII ст.

ществе истории и древностей» і включив до списку джерел другого видання своєї «Истории Малой России» (1830 р.),⁵ але не надав йому особливого значення, як історичному джерелу. Тільки в 1840-х роках Панько Куліш, який випадково натрапив на цей літопис і захопився новою для нього і незвичною після панегіризму, притаманного літературі XVIII ст., «об'єктивністю» цього історичного джерела, настійливо творить йому репутацію.⁶ Він почав розшукувати нові списки, задумав написати історичний роман. Справді, на основі оповідання літописця про Ніжинську раду 1663 року Куліш створив свій славнозвісний історичний роман «Чорна рада» (1854 р.), мріяв ще дослідити його як історичне джерело, та, зрештою, охолонув. Він зацікавив цим рукописом свого гімназійного товариша Петра Сердюкова, який і відкрив автора літопису. І найголовніше, Куліш спонукав Осипа Бодяньського опублікувати це історичне джерело в «Чтениях» за 1846 рік під назвою «Летопись Самовидца». Таку назву дав рукописові той же Куліш, щоб протиставити його іншим авторам, які писали про добу Хмельницького, мовляв, тільки з усних переказів.

Наполегливі Кулішеві роз'яснення про достовірність і важливість відкритого ним джерела і зчинений галас довкола нього, вперше спонукали дослідників звернути на цей літопис серйозну увагу. Тим часом Михайло Максимович без захоплення, з тихим бурчанням зазначив, що «Літопис Самовидця» був новиною тільки для одного Куліша, але не для старих шанувальників малоросійської старовини Києва і Харкова, які давно знали цей літопис.⁷ Проте залишається фактом, що лише завдяки «відкриттю» Куліша і виданню Бодяньського шанувальники змушені були уважніше поставитися до цієї пам'ятки і належно оцінити її достоїнства. Відтак гостра критика Генадія Карпова, який протиставив «Самовидця», як єдине цінне історичне джерело,⁸ всім іншим творам давньої української історіографії, ще більше вплинула на високу, сказати б, захоплену оцінку «Самовидця» як історичного джерела. Покійний Орест Левицький (тоді ще молодий вчений, що робив перші кроки), критично опрацював нові, кращі списки літопису і здійснив друге видання «Самовидця» (Київ, 1878), заклавши ним першу основу свого наукового авторитету. В своєму ґрунтовному дослідженні, що супроводить видання, і яке залишилося до останнього часу

⁵ Під № 17 «Летописец малороссийский с 1340 по 1734 г.» подарований «Обществу истории и древностей» д. чл. Е.Д. Нечаевым. Доклад о нем: «Труды и летописи Общества истории и древностей российских», ч. III, кн. 2, стор. 63-65.

⁶ «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России. Доведена продолжателями до 1734 года». «Чтения», год II, 1846 г. и отдельно.

⁷ Максимович М., «Собрание сочинений», т. I, К., 1876, стор. 525.

⁸ Карпов Г., «Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого», М. 1873 (головним чином).

найсерйознішою і, власне, єдиною науковою працею, присвяченою цій пам'ятці, помітив у ній тільки три історичні помилки і вважав, що їхня незначність тільки потверджує «високий авторитет достовірності, яким заслужено користується цей літопис» (стор. 76). Відтоді і до останнього часу, себто протягом цілого півсторіччя, прийнято було говорити про його точність, достовірність, об'єктивність, навіть протокольну і фотографічну форму відображення історичних подій. Так, наприклад, академік Михайло Возняк у своїй «Історії української літератури» (т. III, стор. 381), підсумовуючи попередні оцінки, протиставляє іншим так званим «козацьким літописам» об'єктивне, фотографічне зображення подій в літопису «Самовидця», а Віктор Романовський у спеціальному дослідженні про особу автора підкреслює «правдивість його вісток, повноту і широту відомостей, дивовижну безсторонність, об'єктивізм».⁹

До речі, такі захоплені оцінки історичної достовірності літопису «Самовидця» останнім часом тримались більше за інерцією. Нагромадження документального матеріалу з історії України XVII століття протягом останніх десятиріч і аналіз відомостей все частіше спричинялись до виявів неточностей оповідань «Самовидця».¹⁰ Микола Петровський, який спеціально досліджував це питання, в 1926 році виявив вже таку силу дрібних і великих помилок та неточностей в описі подій доби Богдана Хмельницького в оповіданнях «Самовидця», що зарахував його до другорядних джерел, хоч серед українських літописів залишив і далі за ним перше місце. Та вирішальне значення для оцінки *fides historica* «Самовидця» мало розв'язання загадки автора цього аноніму.

На жодному із списків літопису не зазначено ні імені автора, ні заголовків. Найдавніші та найавторитетніші копії на першому аркуші мають лише частковий заголовок, що відноситься до першого розділу «О началі війни Хмельницького». Заголовок скомбінували за порадою Куліша на підставі двох старих списків. А так звана «копія М. Юзефовича» ще додала до нього слово «літописець», і вийшло щось подібне до загального заголовку «Літописець о началі війни Хмельницького». Ім'я автора ніде не зазначено, і тепер, коли його розкрито, створюється враження, що ця відсутність імені не була випадковою. Автор, дійсно, навмисне і свідомо хотів приховати своє ім'я, щоб його твір справляв якнайбільше враження об'єктивного (що, як побачимо, йому, справді, вдалось). На всіх аркушах літопису він тричі згадує про себе, але як про очевидця тих чи інших подій, які він описує, напевно, також із наміром, щоб його твір став в очах читача авторитетнішим.

⁹ Романовський Віктор, «Хто був Самовидець?» — «Україна», 1925, кн. 5, стор. 60.

¹⁰ Так, Ейнгорн в своїх «Очерках из истории Малороссии XVII в.» (1889) не порушив загальної характеристики «на диво вірного оповідання Самовидця», зазначивши «часткові помилкові вістки» (стор. 218).

Ці місця я наведу нижче; вони й дали Кулішеві привід охрестити цей анонімний твір на відміну від інших козацьких літописів «Літописом Самовидця».¹¹ При цьому він не залишає жодних інших конкретних слідів, які могли б допомогти з'ясувати, хто ж був цей очевидець-самовидець. З другого боку, він кілька разів згадує себе, своїх дітей, свою долю, але завжди як щось стороннє, нічим не натякаючи на те, що воно має якийсь відношення до автора твору. Особливо яскраво це навмисне замітання всяких слідів щодо авторської особи виступає в оповіданні про патріяршу анафему («клятву»), яку зусиллями автора накладено на Дем'яна Многогрішного для того, щоб примусити гетьмана повернути літописцю пограбоване в нього майно; як побачимо нижче, він докладно описав цей епізод, щоб таким чином зганьбити скинутого гетьмана, назвав ім'я того, хто привіз це прокляття, тобто своє власне, хоч знову таки нічим не натякнув, що це ім'я автора літопису і, справді, в такий спосіб досить вправно відвів від себе слід.

Незважаючи на це, як тепер вчені доводять, ім'я автора не залишилось у повній таємниці. Виявилось, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках список літопису Граб'янки, в якому на тому аркуші, де описано «конотопське чудо» 1652 року, що його почерпнуто з «Літопису Самовидця», була дописка: «Судья Романовський написав сіє».¹² Сердюкову, очевидно, пощастило розшифрувати цю фразу з ім'ям; він виявив, що йдеться про Романа Ракушку-Романовського, ніжинського полкового суддю 1650-х років і що цей Ракушка, ніжинський сотник, пізніше brasлавський протопіп, був справді автором «Літопису Самовидця», який, між іншим, описав і «конотопське чудо». Збирався Сердюков присвятити авторові «Літопису Самовидця» спеціальне дослідження, і ця думка довго не покидала його, але здійснити свою мрію він чомусь не зміг. Єдиним доказом його відкриття залишився лист Куліша до Бодяньського від 22 жовтня 1846 року, в якому він повідомляв: «Давній мій знайомий і товариш по навчанню на прізвище Сердюков, людина невідома, але великий шанувальник і знавець укра-

¹¹ І. Петровський М., «До питання про певність відомостей літопису «Самовидця» й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)». — Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. VI. Ніжин, 1926.

¹² У липні 1847 року Сердюков писав до Бодяньського: «У мене є цілий зошит виписок з Кониського, Бантиша-Каменського, Симоновського і Граб'янки; п'ять чи шість уривків з літопису останнього подибуємо також в «Літописі Малої Росії» (тобто у виданім Туманським тексті Граб'янки), з тією тільки ріжницею, що тут мова їх, як і скрізь в цього літописця значно свіжіша. Проте вістки про паволоцького попівича, що про нього Граб'янка так докладно розповідає, немає у Туманського, як і про конотопський колодязь згадано побіжно, (між іншим, без критики: «судья Романовський написав сіє»). Ці листи Сердюкова до Бодяньського й досі залишалися невідомими. Уривок наведено в праці Петровського «Нариси історії України XVII — початку XVIII ст.» (Досліди над Літописом Самовидця), Харків, 1930, стор. 177.

їнської історії... доводить, що автором «Літопису Самовидця» був Ракушка — сотник, а потім протопіп.¹³ Цей лист був опублікований 1897 року, але дослідники не звернули уваги на відкриття Сердюкова, очевидно, тому, що їм зовсім не були відомі факти, на які він покликався, у тому числі і згадана дописка про Романовського. Одначе, зовсім поза увагою воно не залишилось. Думаю, що саме ця здогадка Сердюкова спонукала покійного Вадима Модзалевського, фахівця в царині господарства Сіверської Гетьманщини, дослідити біографію Ракушки, який залишив після себе помітний слід в організації військового господарства; керував полковими прибутками, а потім дійшов чину першого генерального військового підскарбія. Перший нарис біографії Ракушки з'явився ще 1913 року, а ґрунтовніша і докладніша праця на цю ж тему була опублікована 1919-1923 року.¹⁴ Покійний дослідник вичерпно і дбайливо зібрав увесь той матеріал, що висвітлює місця дотику біографії Ракушки з автобіографічними моментами автора «Літопису Самовидця», і хоч прямих зауважень про цей бік діяльності Ракушки в його роботі немає, тимчасом паралелізм виявився настільки яскравим, вичерпним, що після появи останнього біографічного нарису відразу, майже водночас, протягом кількох місяців з'явилися три спеціальні праці, присвячені «Самовидцеві», в яких доведено те, чого не сказав Модзалевський, що «Самовидець» — це, безперечно, Роман Ракушка, ніжинський сотник, пізніше генеральний підскарбій, потім браславський протопіп і, насамкінець, з 1670-х років і до смерті (помер 1703 р.) — стародубський священик. У більше чи менше категоричній формі такий же погляд висловили в 1925-1926 роках київський археограф Віктор Романовський, ніжинський професор Микола Петровський, київський професор Олександр Оглоблін.¹⁵ Молодий львівський історик Микола Андрусак у спеціальній статті ретельно проаналізував

¹³ «Киевская старина», 1897, кн. 10, стор. 32.

¹⁴ Модзалевський В., «Роман Ракушка, один из деятелей „руины“». Труды Черниговской архивной комиссии, 1913, кн. X; «Перший військовий підскарбій (1663-69) Роман Ракушка». — Записки істор.-філолог. відділу Укр. Акад. Наук, т. I, 2-3. Також «Малороссийский Родословник», 1914, т. IV.

¹⁵ Романовський В., «Хто був „Самовидець?“. — Україна, 1925, кн. 5; Петровський М., «До питання про певність відомостей літопису «Самовидця» й про автора літопису...», Ніжин, 1926; Оглоблін О., «До питання про автора „Літопису Самовидця“». Записки істор.-філологічного відділу Української Академії Наук, 1926, кн. VII-VIII. Проф. Оглоблін зазначив, що свою статтю, в якій він доводить авторство Ракушки в менш категоричній формі, ніж інші два дослідники (скоріше як гіпотезу, ніж категоричне твердження), написав ще весною 1924 року, і тоді ж публічно оголосив її на зборах свого семінару; але вона побачила світ після щойно згаданих двох праць. М. Петровський у своїй новішій праці (див. нижче) зазначає, що всі три дослідники, доводячи авторство Ракушки, не знали, що цю ж думку висловив ще в 1840-х роках Сердюков, що було відомо Кулішу, Бодянському та ін. Про це нагадав О. Дорошкевич в «Україні», 1925, кн. 6, з приводу статті В. Романовського.

усі висновки дослідників і також визнав їх в основному переконливими, хоч сам особисто вважав автором літопису іншого учасника Борисівської комісії Биховця, а не Ракушку.¹⁶ Нарешті, Микола Петровський ще раз переглянув це питання у великій, спеціальній, фундаментальній праці, присвяченій «Літописови Самовидця», яку опублікував на початку 1931 року і, на мій погляд,¹⁷ тепер на основі наукових досліджень можна, безсумнівно, вважати, що літопис — це твір Романа Ракушки — настільки точно збігаються його біографічні дані з усіма свідченнями, зафіксованими в літопису і настільки ясно, яскраво і переконливо ця біографія відображає авторські переживання і враження, що зберіг цей твір: всі ті рядки, що можна вибирати з його змісту, цілком і до останку покривають те, що ми знаємо тепер про Ракушку. І зараз майже неможливо собі уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність.

Те, що ми маємо тепер про цього незвичайного діяча XVII ст., можна звести до таких головних даних.¹⁸ Народився він близько 1622 року. В своєму тестаменті, що він написав у травні 1701 року, Ракушка згадує, що в цей час йому було «близько осмидесять». Його батько Онисько Ракушка належав до числа ніжинських старожильців: у тому ж заповіті він пише, що його батько прибув до Ніжина, коли місто ще було слободою, і сам «рубав лозу і березу і строївся». Це підходить до умов життя ніжинців 1620-х років — перших років життя Романа Ракушки. Ту частину Ніжина, де знаходився батьківський двір, мабуть, звали «Романовського кут», звідси й родина Ракушки прозивалася також Романовськими. Отже, стає правдоподібною здогадка, що Онисько Ракушка походив із містечка Романівки Брацлавського воеводства, де в роки Хмельницького знаходимо козаків Ракушок в сотні Романовського (козак Данило Ракуша в реєстрі Уманського полку 1649-1650 р. Цю форму імени вжито і щодо Романа Ракушки). Але який був соціальний стан цієї родини до повстання Хмельницького, залишається неясним. Виходячи з соціальних симпатій «Самовидця», деякі дослідники схилились до висновку, що це була родина шляхетська; але таке припущення спростовується фактом, що в родині не було гербо-

¹⁶ Андрусак М., «До питання про авторство Літопису Самовидця». — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1928, т. СХІХ.

¹⁷ Петровський М., «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть...». Це велика за обсягом книжка (453 сторінки густого друку); за змістом вона складається з двох рівних частин: перша присвячена авторству літопису, друга містить критичну оцінку його достовірності і щорічний, дуже докладний критичний аналіз повідомлень «Самовидця», наскільки вони потверджуються або не потверджуються документальними даними.

¹⁸ Останні зведення біографічного матеріалу про Романа Ракушку містять статті Петровського М., «Українські діячі XVII віку, Роман Ракушка» (Записки істор.-філолог. відділу, 1931, т. XXVI і його дослідження «Нариси», стор. 144 і далі).

вої традиції; Роман Ракушка в 1650-1660-х роках вживає на своїй печатці різні гербові знаки і взагалі не виявляє будь-яких шляхетських домагань. Інші дослідники обстоюють думку, що це була козацька родина. Одначе навряд чи можна припускати існування родового козацтва в Брацлавському воеводстві в 1620-х роках. Онисько Ракушка міг перейти до козацького стану в Ніжині у 1620-1630-х роках; він, ймовірно, походив з міщанської, селянської родини або духовенства.¹⁹ Сам він навряд чи був церковником, адже книжна церковна стихія аніскільки не відбилась яскраво на мові, стилі і творчості його сина, але, можливо, що Роман перейшов в духовне звання за родинною традицією; а може, Онисько Ракушка був поповичем або сином дячка з Романівки. Я вважав би найправдоподібнішим, що, оселившись в Ніжині, він пристав до місцевого міщанства; пізніше в 1630-х роках, мабуть, вступив до лав козацтва, або, принаймні, дуже наблизився до козацької верхівки, а його син Роман, безсумнівно, вже з початком повстання 1648 року перебував у козацьких лавах: в реєстрі 1648-1649 р. бачимо його козаком полкової сотні під іменем «Романа Рокущенка», очевидно, неправильно прочитане «Ракущенко» [— чернігівська вимова! Я.Д.], бо до цього реєстру нові люди не потрапляли; Рокущенко, напевно, мав вже поважний стаж.

Про дитинство і виховання, родинні обставини життя Романа Ракушки досі нічого певного не відомо. Очевидно, він не здобув систематичної шкільної освіти, яку давала київська колегія чи якась інша подібна школа. Про це можна здогадуватись на підставі його відгуків

¹⁹ Думку про шляхетське походження «Самовидця» (з православної шляхти, яка приєдналася до повстання Хмельницького) висловив О. Левицький у своєму дослідженні про «Літопис Самовидця», і вона поширилась у науковій літературі: цього погляду дотримувались, наприклад акад. В. Іконников, акад. М. Возняк, В. Липинський, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич тощо. Акад. Д. Багалій відкинув цей здогад, обстоюючи погляд, що Самовидець «належав до козацької старшини» (Нарис української історіографії, — Джерелознавство, вип. 2, К., 1925, стор. 8 та інші). Докладно проаналізував цю гіпотезу про шляхетське походження Ракушки М. Петровський у своїй останній праці. Я в своїй статті про П. Куліша, з'ясовуючи залежність його світогляду від ідеології «Самовидця» (про що далі), назвав літописця показаним міщанином (стор. 35). Висловлюючи це припущення, я виходив із того зацікавлення, яке «Самовидець» виявляє до ролі «значного» міщанства під час повстання 1648 року, його жалю, що «диявол учинив собі сміх з людей статечних» (стор. 57), представників міщанської магістратської старшини, які покидали свої «уряди» і причепурившись всім своїм зовнішнім виглядом під козацький стрій. У цьому видно високу пошану до соціальних станів міщанських верхів. До того ж автор не бачить суперечностей між значним козацтвом і значним міщанством (хоч у житті вони проявлялись досить гостро), я схильний був бачити в «Самовидцеві» людину, яка вважала себе своєю поміж одного чи другого станів: він вийшов із значного міщанства і пристав до знатного козацтва. Звичайно, важко сказати чи зробив цей перехід ще старий Онисько Ракушка чи його син Роман.

«о лядських фортелях» і «превротности гетьмана» Івана Виговського; в цих фразах відчувається неприхильне ставлення літописця до сучасної йому польсько-латинської школи, яке навряд чи виявила б людина, що закінчила таку школу. Ще переконливіше свідчить про це ж мова і стиль твору, зовсім позбавлений риторичних прикрас, польської, латинської і навіть слов'янської вчености; його мова типова розмовна і ділова, канцелярська мова сучасної йому окультуреної, але не книжної людини XVII віку. Зважаючи на те, що Роман Ракушка показав себе пізніше вмілим господарником, який вміє будувати й експлуатувати млини, рудні тощо, можна гадати, що підлітком він допомагав батькові господарювати, набув практичного досвіду, не піклуючись про освіту, нагромадження і поширення своїх книжних знань.

Цей практичний нахил і господарський досвід Романа, а, можливо, й родинні зв'язки сприяли швидкому просуванню його в чинах у лавах «козацького війська». Дарма, що він був досить молодий, йому ледве виповнилось 30 років, ми бачимо його серед вищої полкової старшини як «дозорцю скарбу військового в полку ніжинським», в чині «ревізора скарбу військового», сотника ніжинського, судді полкового, полковника наказного. В оповіданнях «Самовидця» не помітно вражень від участі літописця в битвах. Навряд чи брав він у них участь. Проте йому доручали дуже відповідальні справи адміністративного і дипломатичного характеру. Так, приміром, 1656 року в чині ніжинського полковника (наказного) його посилають до царської квартири під Ригу, щоб полагодити делікатні взаємини, пов'язані з перебуванням козаків у Білорусії.²⁰ 1658 року як ніжинський сотник Ракушка бере участь у відновленні союзу Війська Запорізького з Кримською ордою. Наступного 1659 року, вже як ніжинський полковий суддя, він їде до Москви, щоб влаштувати взаємини України з Московією, порушені Гадяцькою унією. 1660 року знову як ніжинський сотник він учасник переговорів з Польщею в Борисові тощо.

Крайне загострення суперечностей влітку 1663 року між військовою «черню» і козацькою старшинською верхівкою, до якої належав Ракушка нависло серйозною небезпекою над його головою. Але якимись невідомими стежками він вчасно встиг покинути своїх покровителів — ніжинського полковника Васюту Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка і перейти на бік Івана Брюховецького, що вплив на цьому рухові черні. Можливо, в цю критичну для життя Ракушки хвилину щасливою виявилася та обставина, що під час вирішальної ніжинської ради Іван Брюховецький зі своїми прибічниками розташував свій табір у «Романовським куті» Ракушків і міг гостювати в господі Романа. В кожному разі Роман не тільки не загинув у цих кривавих чварах разом зі своїми

²⁰ Див. про це посольство Романа Ракушки в моїй «Історії України-Руси», т. IX, стор. 1264, 1265.

покровителями, а навпаки, його військова кар'єра ще буйніше розквітла і досягла за гетьманування Івана Брюховецького своєї вершини. Роман Ракушка став правою рукою нового гетьмана в організації державної адміністрації і генерального скарбу. Це його доручення стабілізувалось у вигляді нового, досі не бувалого чину — «генерального військового підскарбія», яку Ракушка посідав протягом всього гетьманування Брюховецького (з його падінням не припинила існувати і ця посада, вона протрималась аж до другої чверті XVIII ст.). Крім того, Ракушці довіряли й інші важливіші державно-адміністративні справи. За дорученням гетьмана він мав провести поділ величезної території Ніжинського полку на три окремі полкові одиниці і тимчасово порядкувати не тільки ними, а й водночас низкою інших полків. Активно ведучи військове господарство і скарб, він мав можливість піднести і свій особистий добробут і на широку ногу поставити своє господарство. В пізніших своїх супліках з приводу пограбованого його майна, Ракушка заявляє, що в його Погарському маєтку покрадено 400 осмачок хліба, 6 великих винокурних казанів, 150 свиней, які були пограбовані тощо. Перед нами типовий панський маєток; його господар — представник нової формації українського феодалізму.

Але цьому процвітанню Ракушки поклало край повстання 1668 року. Цього разу йому не пощастило так спритно пом'янути коня, як 1663 року. Загальне обурення на прибічників Брюховецького зачепило і Ракушку. Його майно було пограбоване, а він сам, «унося своє здоров'є», вимушений був покинути своє тепле місце і рятуватись втечею за Дніпро.

Цим разом Ракушка зрозумів, що його військова служба безнадійно пошкоджена, і вирішив зовсім змінити поле діяльності і соціальний стан: покинути козацтво і зайнятись церковною діяльністю в своїй дідівщині — колишньому Брацлавському воеводстві. Невідомими нам ближче стежками він зумів здобути довір'я митрополита Йосифа Тукальського, сподвижника гетьмана Петра Дорошенка, прийняв сан священника; Ракушка отримав чин брацлавського протопопа. Митрополит послав його з дипломатичним дорученням до константинопольського патріярха, щоб тут, на місці, залагодити різні ієрархічні нелади. Полагоджуючи при патріяршому дворі церковні справи, новий протопіп виклопотав для себе цінний папірець: не більше і не менше, як прокляття («клятву») на гетьмана Дем'яна Многогрішного. Це відлучення від церкви мало тривати доти, доки гетьман не поверне пограбоване майно «чесному отцю Роману, протопопу брацлавському». За допомогою цього папірця хитромудрий протопіп розраховував змусити гетьмана відшкодувати завдані йому збитки і втрати, а, може, в ході торгів і переторгів, домовитись з ним щодо свого повернення в рідні сторони. Повернувшись, Ракушка надіслав Многогрішному копію патріяршої клятви і просив гетьмана повернути йому загарбане майно, а тоді вже обіцяв без всякого розголосу замовчати весь інцидент. А то по-

грожував розголосити анафему і зчинити навколо неї всякий галас. Але гетьман не захотів торгуватись і не пішов на поступки, як розраховував Ракушка. Він натомість поскаржився на патріярха царському урядові, який заступився за свого васала, змусивши патріярха не тільки скасувати відлучення, а й замість нього видати Многогрішному благословенну грамоту. Протопіп спіймав облизня і міг тільки з приводу невдалого задуму, як побачимо далі, зігнати гнів у своєму літопису.

Інших якихось важливих подробиць тогочасного життя Ракушки на Правобережжі не збереглось. Певно, він жив тут до 1675 року включно, коли польські війська спалили Брацлав, що спричинилось до масового нового переселення його мешканців, між іншим, і за Дніпро. Серед потерпілих від поляків, мабуть, і Ракушка виклопотав собі дозвіл повернутись на Лівобережжя. Цьому сприяли такі обставини: правобережні міста, містечка, сотні, відрікшись від Петра Дорошенка, переходили під владу гетьмана Івана Самойловича; можливо, що і Ракушка, як і інші, використав ці обставини, а також як потерпілий від Многогрішного, і таким чином, знайшов стежку до серця гетьманового наступника і суперника. Хоча Ракушка після падіння Самойловича, і вилив всю жовч, яка зібралась у нього через пихатість цього «поповича», одначе за його булави він втішався ласкою гетьмана, і, очевидно, не без його дозволу, а, можливо, й за його підтримкою став священиком у Стародубі. В лютому 1676 року він, як «протопіп брацлавський і священик Святониківський стародубовський» вже приймав присягу своїх парафіян на вірність новому цареві. Пізніше Ракушка вже не називає себе брацлавським протопопом, а тільки святониківським стародубським попом, яким він залишився аж до своєї смерті, що сталась мабуть, у першій половині 1703 року. Протягом останніх десятиріч свого життя якоїсь значної політичної чи громадської ролі він вже не відігравав, зате досить енергійно і успішно влаштував свої майнові і родинні справи, очевидно, жив у повному достатку, багатів, збільшуючи своє майно різними придбаннями, як на своїй батьківщині, в Ніжині та його околицях, так і на новому своєму місці проживання в Стародубі. Самойлович надав йому тут приміське сільце Новосілки, яке спеціально для нього відібрав від Стародубського магістрату; а після падіння Самойловича Ракушка виклопотав собі на це ж село потверджувальну грамоту від його наступника гетьмана Івана Мазепи. В лютому 1701 року отець Роман склав тестамент, автобіографічні дані якого я цитував уже вище. Він досить яскраво характеризує постать «Самовидця». Вважаючи, що вже за життя він достатньо понаділяв майном своїх старших дітей, Ракушка хотів більшу частину свого майна залишити молодшому синові. Щоб перегородити шлях претенсіям на майно решті членам родини, він не зупиняється навіть перед їх знеславленням. У зв'язку з цим він зазначає, що його внучка Меланка «юж не має жадного вступу до моєї худоби,

бо і так много matka оной з мужем своїм побравши коней, бидла, гроші потратили, да і священство (отця Меланії) не мало мене коштувало, а matka оной з скрині, отмикавши, краденим способом побрали». У цій характеристиці досить яскраво відбилась дріб'язкова злопам'ятна вдача «Самовидця».

Якщо порівняти наведені вище біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вітками і рядками, які сам зберіг про себе «Літопис Самовидця», то ми побачимо, що вони взаємно покриваються, до того ж і яскраво характеризують індивідуальність і клясову вдачу автора цього твору. Пошуки з метою виявити автора, які провів свого часу Орест Левицький, що вважав «зовсім марною всяку спробу виявити цей потаємний анонім», привів його до цілком слушного висновку, який потверджують усі наступні дослідники: цей тайний автор писав свій твір порівнянно пізно, не раніше 1672 року, позаяк, зображуючи раніші події, він забігає наперед, часто згадає пізніші, що сталися аж до кінця цього року. Микола Петровський в останньому своєму дослідженні намагається відсунути цей термін поп ате початку написання літопису ще трохи далі — до 1677 р. Хронологічні сліди, які він відшукав у тексті, на мою думку, не дуже переконливі, але дані біографії Ракушки в зіставленні з конструкцією його роблять правдоподібним, що саме в цей час, близько 1677 року, він приступив до написання своєї праці: роки 1675-1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672-1673 року відсунути цю працю не дозволяють згадані вказівки на наступні, пізніші події. Умови життя автора в 1676-1677 роках, справді, були такими, що могли нав'язати йому бажання описати пережиті турботи і навіть викликати у нього настійне веління писати. Як ми щойно бачили, це був момент, коли після буремних років свого вигнання автор пристав до затишного притулку стародубської парафії — найзатишнішого і найвіддаленішого від перепетій руїни кутка Гетьманщини; і в нього, справді, могло з'явитися після краху колишніх честолюбивих плянів нездоланне бажання поділитися пережитим з прийдешніми поколіннями і поквитатися перед судом нащадків зі всіма винуватцями своїх нещастя.

Придивляючись далі до змісту його записок, бачимо, що до свого вигнання, тобто до 1668 року, автор мало цікавиться Правобережжям, його приваблюють події Сіверської України і білоруського фронту, дає їм перевагу перед іншими краями. Навпаки, в 1669-1675 роках, коли він жив у Брацлаві і загалом на Правобережжі, його увагу значно більше привертають події правого боку Дніпра і тамтешня політична обстановка. Після 1676 року, коли Ракушка оселився в Стародубі, місцеві лиця і події зовсім ясно виступають на перший плян і так це продовжується до самого кінця «Літопису Самовидця». Закінчується він записами 1702 року; в цей час Ракушка доживав свої останні дні, нездужав і помер, як було зазначено вище, в першій половині 1703 року;

останні відомості про літописця біографи виявляють до лютого 1703 року.

Таким чином, як бачимо, загальна схема «Літопису Самовидця» і загальна схема біографії Романа Ракушки цілком збігаються. Якщо далі, крім цього, ми ще звернемось до дрібних, часткових вісток «Самовидця», то побачимо також повну їхню відповідність.

Перший раз Ракушка говорить про себе, як про свідка і учасника похорону свого полковника Івана Золотаренка, що запам'ятався йому ще й пожежею, яка спалахнула в церкві 1655 року, на саме Різдво. Очевидно, Ракушка як його права рука в уряді, і як засвідчують через кілька місяців документи, його заступник, мав бути не тільки присутнім на ньому, а й самому влаштовувати цей погріб. З приводу похорону сам літописець свідчить: «бо я сам на тоє смотрів в той скарбниці, як еще огонь не розширен бил» (стор. 43). Під наступним 1656 роком Ракушка розповідає про облогу Риги московськими військами «на котрих я своїми очима смотрів» (стор. 45). Документи потверджують, що «Роман Ракушка, полковник ніжинський» приїжджав улітку 1656 року до царських наметів під Ригу з листами і повідомленнями від Івана Нечая, наступника Івана Золотаренка, що орудував козацькими військами на білоруському фронті. Він досить довго перебував під Ригою, добиваючись права легалізації козацького війська і на білоруській землі, тобто білоруської козаччини.²¹ Під 1660 роком «Самовидець» від першої особи оповідає про участь козацьких представників у польсько-російських переговорах у Борисові («на которую і нас козаків зятягано і билисмо», стор. 82). Серед козацьких делегатів, дійсно, був і «Роман Ракушка, сотник ніжинський», що засвідчено документами.²²

Сторінки «Літопису», де згадується Роман Ракушка, також досить ясно свідчать, що автор, не бажаючи розкривати себе, говорить про події, в яких він безпосередньо брав участь. Щодо цього, то надто цікавий згаданий епізод про відлучення гетьмана Многогрішного; цього оповідання, власне кажучи, одного було б досить, щоб переконатись в авторстві Романа Ракушки. Літописець розповідає під 1670 роком, що митрополит Йосиф Тукальський відправив «посланця свого Романа Ракушку, протопопу brasлавського, до святійшого патріярхи в Царигород о потверження сакри на метрополію Киевськую». І далі продовжує:

«тот же посланній протопопа brasлавський вивіз соборную клятву от святійшого патріярхи на задніпрянського гетьмана Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшися, легце собі тоє поважив, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Бог скарав, же спадши з ганку, шию бил зломав, же

²¹ Див. про це в моїй «Історії України-Руси», т. IX, стор. 1264, 1265.

²² Див. Польські справи бувшого Архива иностранних дел, 1660 рік і в праці М. Петровського «Нариси історії України...», стор. 148.

час немалій не міг говорити, що, прийшовши до здоров'я, не хотів ся упам'ятати, що напотом оному нагородилось зле» (стор. 119).

Насамкінець, розповівши про падіння Многогрішного, літописець закінчує оповідання про нього такими словами:

«І так скінчилося гетьманство Многогрішного, котрій собі клятву собору святейшого патріярхи нівочто поважаючи, совсім внівець пойшов» (стор. 113). Факти про відлучення гетьмана свідчать, що «клятва» була особистою справою Ракушки, і ніхто в ній, крім нього, не був зацікавлений; навпаки, Ракушка очевидно покладав великі надії на цей маневр і, безперечно, був дуже зажурений і роздратований, коли цей шахрайський вчинок йому не вдався, бо Многогрішний, нічим не поступившись, добився того, що відлучення скасував сам патріярх. Не домігшись ніяких матеріяльних вигод, не засмутивши свого кривдника за життя цим відлученням, Ракушка подбав, щоб відомстити йому принаймні за допомогою пера і паперу, тобто літературним способом за те, що «той легце собі тоє поважив» так тяжко добути відлучення. Тимчасом він не бажав відкрити причин «клятви». Ракушка акуратно приховав свою причетність до патріяршого відлучення як і самого оповідання про нього і по змозі замів всі сліди ідентичності літописця з протопопом Романом, як і мотиви його поїздки до Константинополя, не натякнув і про витрати та збитки, які в зв'язку з цим йому завдав Многогрішний.²³

Друга згадка в «Літопису» про Ракушку хоч і не так яскраво, а проте також потверджує його ідентичність з «Самовидцем». Літописець дуже докладно розповіде про те, що Іван Виговський мав нараду з Мурзою Карамбеем щодо майбутніх заходів супроти старшин прибічників Москви. Це оповідання дуже вирізняється з-поміж інших своєю докладністю:

«Карамбей з Виговським на особном місцю, на конех сидячи, мали розмову із собою на годин дві зегарових, і там з собою потаємне от усіх полковників постановили — противко кого тую війну мали піднести. А напотім гетьман Виговський до намету Карамбея з мурзами упросив свого і там зо всіма полковниками і інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам Виговський, обозний, судді, полковники со всею старшиною і козаками, при них будучими, присягу виконали на братерство, і там з собою банкет учинивши, з гармат били» (стор. 78). Звідки така надзвичайна докладність малюнка і така зацікавленість до цих подій автора, який взагалі неприхильно ставився до союзу з ордою. Відгадку дає кінець оповідання, а саме — під час від'їзду Карамбея гетьман післав з ним «Романа Ракушку і Левка Буту, сотників ніжинських, при которих Карамбей і мурзи со всею ордою присягу виконали на братерство» (стор. 78).

²³ М. Андрусак у цитованій мною статті стурбований тим, що час поїздки Ракушки, зазначений в «Літопису» розходиться з документальними даними. Але, по-перше, точна дата від'їзду Ракушки до Константинополя невідома. По-друге, треба рахуватись з можливістю чи ймовірністю того, що Роман міг зумисне приховати слухність приводу своєї подорожі.

Таким чином, Ракушка брав безпосередню і активну участь у цьому дипломатичному акті.

На сторінках літопису можна знайти ще кілька інших подібних місць, де докладність оповідання «Самовидця» надзвичайно близька до обставин життя Ракушки.

Під 1666 роком детально розповідається про перепис населення України, який провели московські «списчики», про нові податки, що їх запровадив московський уряд; вказано розмір податків, порядок оподаткування тощо. Ми зрозуміємо ці подробиці, коли згадаємо, що Ракушка був тоді генеральним підскарбієм, тобто людиною, що найближче стояла до питань оподаткування.

Під 1677 роком ґрунтовно описано страхітливую пожежу, яка спустошила Стародуб. Автор-самовидець дуже докладно зупиняється на тому, з якої церкви почалася пожежа і передає різні поголоски, які ходили по місті: мешканці звинувачували в нещасті духівництво; пожежа почалася з Микільської церкви, в якій торік відбувалася церемонія церковного відлучення, яке наклав архієпископ на місцевого полковника за те, що той побив священика Микільської церкви. Автор літопису, навпаки, переконує, що пожежу викликало населення своїм неморальним, безпутнім життям, своєю неповагою до духівництва, неувагою до його виявлень тощо. Нервовий, піднесений тон цих пояснень стане зрозумілим, якщо ми згадаємо, що Ракушка був священиком якраз цієї Микільської церкви і повинен був почуватись ображеним чутками, що Стародуб згорів через відправу культового обряду, в якому він сам, напевно, брав участь.

Всі ці збіги дають право на безсумнівний висновок, що «Літопис» написав Роман Ракушка. З'ясування цього авторства має чималий методологічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе. З другого боку, познайомившись з особою автора так всебічно, як це дозволяє біографічний матеріал про Романа Ракушку, знаючи його соціальний стан, обставини життя, риси характеру, ми можемо по-справжньому оцінити його ставлення до подій, а також визначити симпатії та антипатії «Самовидця» — взагалі його історичні погляди.

«Літопис Самовидця» починається незвичайним, чудовим трактатом про причини української революції. Автор хоче пояснити читачам «початок і причину війни Хмельницького». Ця причина — «єдино от ляхів на православіє гоненіє і козаком отягощене».²⁴ Літописець, вочевидь, повторює ходячу загальноприйнятую формулу, яка пояснювала козацькі війни інтересами релігії. Тимчасом, підкресливши першість релігійних мотивів у комплексі причин, він розвиває те, що в його свідомості було конкретнішим і реальнішим — причини незадоволення

²⁴ Це клясичний текст в історіографії цієї війни.

козацького стану. Незадовільна літературна підготовка, недостатня шкільна освіта не дають йому можливості розгорнути порушену тему логічно і систематично за правилами тодішньої риторики. Почавши з «гоненія на православіє» і зайнявшись фактично «отягощенем козаків», він з «отниманя фільварків» у козаків, як одного з видів «козаком отягощення», перейшов на традиційну пригоду «отнятия пасіки» у «чоловіка одного», «которая всей землі польській начинила біди» (стор. 47); далі почав розповідати історію втечі Богдана Хмельницького на Запоріжжя та його перших виступів і тільки в розпалі цієї історії згадав, що він, власне кажучи, не виклав до кінця причин повстання і вважав за потрібне ще сказати кілька слів, принаймні, про релігійні утиски. Напевне, міркував, що описуючи повстання, йому доведеться говорити про знищення католицьких церков, монастирів, побиття католицького духовництва тощо, тому змушений був зробити відступ після оповідання про знищення польської армії під Корсунем, щоб пояснити, чому повстання не закінчилось цим розгромом військових сил Польщі, а переросло в знищення всіх форм польського панування на українській землі (стор. 10, 11). Та зроблений таким чином екскурс у царину церковних відносин тільки ще виразніше показав, якою незначною була релігійна причина в спалаху повстання в уявленнях лівобережного козацтва і взагалі місцевого населення. Якщо на початку своїх роздумів «Самовидець» поставив в основу релігійну причину, то далі він, по суті, перевів мову про соціально-економічні причини. Але тут, виділивши спеціально тему — релігійні утиски, він, насправді, міг лише констатувати, що на Лівобережжі в 1640-х роках говорили про утиски православ'я унією «у Литві і на Волині», але не в себе, вдома: на лівому березі Дніпра могли вказати лише на дуже незначні спроби запровадити унію і католицизм. «Самовидець» явно перебільшує ці перші вияви, пишучи про існування низки уніятських²⁵ архимандритів у Чернігові, тоді як в дійсності, засвідчено документами, що у той час у місті титулярним уніятим був єдиний «уніятський» архимандрит Єлєцького монастиря Кирило Ставровецький, який, по суті, нічого не зробив для утвердження унії.²⁶ Так само перебільшене твердження «Самовидця», що перед повстанням Хмельницького «уже на Україні що городок, то костел бил» (стор. 51). Зрештою, він зводить мову тільки про ті утиски, які зазнала київська колегія з боку воеводи Януша Тишкевича, про наїзди і процеси через маєтки київської митрополії, про презирливе ставлення до православних з боку католиків тощо. В результаті все це показує, що висуваючи релігійні гоніння як першопричину повстання, Ракушка керувався традиційним декорумом.

²⁵ У трактаті «Самовидця» слово «уніятські» випало.

²⁶ Це цілком переконливо пояснив чернігівський історик А.В. Верзилов, що недавно помер, у статті «Униатские архимандрит в Чернигове» (Труди Черниговской архивной комиссии, кн. 5).

Насправді, ті козацькі старшинські кола на Лівобережжі, якими тут ближче цікавиться «Самовидець» і речником яких він виступає, не надавали цьому мотивові великого значення серед реальних причин, які викликали революцію 1648 року.

Що реальніше він усвідомлює? Передусім, виключення з козацького реєстру величезної кількості тих, що фактично користувалися козацькими правами. Козаків не мало права бути більше 6000: «хочай і син козацький, тую ж панщину мусів робити і плату давати». Ця фраза не потрапила на місце (стор. 46), але, мабуть, з цієї гадки виходить те, що розповідається в перших рядках цього розділу про становище козаків, які не потрапили до реєстру, і яких поставили перед вибором: виконувати панщину чи найматися служити ким-небудь до старостинських урядників, щоб тільки не потрапити до кріпацької маси «підданих». «Самовидець» має на оці людей, що фактично втягнулися до козацького ремесла, для яких гадка-думка, що вони можуть повернутися до цього кріпацького стану, була нестерпною. Вони змушені були виконувати всяку чорну роботу, вельми принизливу для їхнього «рицарського звання», аби тільки не повернутись до простих «підданих»: служити на псарні, їздити з листами і дорученнями, виконувати всяку двірську працю, та ці «незвичні діла» надто їх пригнічували. Все це, безперечно, дуже гостро відчували у тому колі людей, серед яких обертвся сам Ракушка, можливо, що воно зачепило когось із родини, чи й не його самого. Не дивно, що цей момент фактично ліг в основу, як «початок і причина війни Хмельницького».

На другому місці в аналізі цих причин, по суті, виявилось «отягощене» тої відносно привілейованої частини козацтва, якій пощастило залишитись у списках реєстру. Тут зазначено: втрату виборного правління, позаяк полковників у цей час призначали коронні гетьмани, а сотників — полковники; утиски реєстрового козацтва цими ж полковниками і сотниками за їхньою волею: вони використовували козаків до «домової незвичайної роботи», відбирали захоплену в неприятеля здобич тощо. Козаків позбавляли права варити будь-які напої, їхні відхожі степові промисли були обкладені обтяжливими поборами, і все це довело козаків до крайніх злиднів.

Далі автор зазначає причини невдоволення «посполства», тобто селян.²⁷ На його думку, економічне становище селян було дуже добрим: «жили обфіто в збіжах, в бидлах, в пасіках», але їх обдурювали «вмисли великіє», орендарів — «чинши великіє поволовщини, дуди, осип, мірочки сухіє, а з жорнів плату і інное» (стор. 47). Дуже характерно, що автор не згадує про будь-які утиски чи невдоволення українських міщан.

²⁷ «Посполство» в літописця позначає і селян, і родове козацтво і протиставлення «значних»; в даному випадку із контексту видно, що йдеться про «підданих», селянах королівських і приватницьких.

Загалом становище України перед повстанням не уявлялось йому тяжким. Ті аномалії, які він зазначає, не приховують у собі нічого страшного. Пізніші страхіття польської держави, що з'являються в хроніках козацьких істориків XVIII ст. — всілякі знущання і тортури, вишукані форми покарань і смертних кар він зовсім не бачить. Згадуючи про смерть польського короля Владислава, що сталася в розпалі повстання, літописець називає його панування «щасливим» («Господь Бог за гріхи навидів землю такою тяжкою війною і отняв оній господаря, то єсть короля щасливого Владислава» (стор. 54). Це звучить мало не як відгомін польських зітхань за «золотим віком» урядування Владислава. «Самовидець» не вважав за потрібне пояснити, як з'явилися всі згадані гоніння і обтяження під цим щасливим королуванням. Він нічого не згадує про скасування старих козацьких порядків «ординацією 1638 року». Відомо, що мотив «прав і вольностей» на різні лади повторювався під час козацьких переговорів з польським і московським урядом за Богдана Хмельницького і його наступників, бо потім його охоче опрацьовують козацькі публіцисти XVIII століття, а в «Самовидця» він не грає жодної ролі. Але поряд з цією байдужістю автора до традиційної дипломатичної фразеології надто яскраво виступає повага до явища володіння, пошана до священного права власності *in usu*. Вся його історія повстання — це безперервний зойк і крик з приводу спустошення грабування майна, винищення коштовностей, матеріальних цінностей, утисків багатих і заможних кляс різною голою, вторгнення її в ряди вищих кляс. Перемоги Хмельницького, тріумфи козацтва над польською шляхтою не викликають у «Самовидця» жодного захоплення. Ніякого піетизму до «козацького батька», жодних похвал його мудрості і військовому хисту — всього того, що з таким захопленням оспівали козацькі публіцисти XVIII ст. Великий гетьман, за літописцем, керувався лише особистими мотивами. Жодних фраз про загальне щастя, патріотизм тощо. Отримавши разом зі своїм товаришем, другим делегатом з депутації до Варшави Ілляшем «королівський привілей», Хмельницький ховає його за згодою останнього і піднімає повстання, «свого побитку, альбо ґрунтів жалуючи». Таємниця успіхів Богдана полягає в союзі з ордою, а в очах літописця цей вчинок гетьмана супротивний християнству («звладца з таким поганином і ворогом віри християнської збратавшися»). А кінцевий підсумок першого року війни той, що непереможний гетьман, повернувшись додому, «там жону собі поиняв куму Чаплинськую, маючую мужа живого, а орди в Крим пішли з добичу» (стор. 54). Ні єдиним словом не обмовився про зустрічі, деклямації поем у Києві, радощі народу, які описали польські очевидці, і котрі оспівані через півстоліття згодом в «Милости Божій Україну от обид людських свободившей». Зате «народ посполитий на Україні, послішавши о знесенню військ коронних і гетьманів, зараз почали ся купити в полки не тільки тіе, которіе козаками бивали, але хто і ніґди козацтва не знав» (стор. 51).

«От боку зась Хмельницького... козацтво по різних городах розійшовшиися, полковників, сотників собі понастановлявши, і гдеколькок знайшлася шляхта, слуги замкові, жида й уряди міські — усе забияли, не щадячи ані жон і дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзів забияли, дворі зась і замки шляхецькіє і двори жидівськіє пустошили, не заставаючи жадного цілого. Рідкій в тій криві на тот час рук своїх не умочив і того граблення тих добр не чинив. І на тот час туга великая людем всякого стану значним била і наругання от посполитих людеи, а найбільше от гультайства, то єсть от броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів, же любо би який человек значній і не хотів привязоватися до того козацького війська, тилько мусів задля позбита того насмівиска і нестерпимих бід в побоях, напоях і кормах незвичайних, і тії мусіли у військо і приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставано, гдеколькок позачинялися били, то єсть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившиися, шляхта жидів повидавали з маєтностями, а напотім і самих подоставали і вистинали. І многіє на тот час з жидів, боячися смерти, християнську віру прийняли, але зась знову, час углядівши, до Польщі поутікавши, жидами позоставали, аж рідко которій додержав віри християнської. І так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецькіє зостали жонами козацькими. Также і на потомтій стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом і двором шляхецьким, жидівським, урядом міським і шляхті, ксіонзом, — усюда тое витрачено, а найбільше жидів пропало в Немеєрові, і в Тульчині — незлічоная лічба» (стор. 52-53).

Після розгрому польської армії під Пилявцями «Хмельницький з своїми військами і татарми, іли с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі городи, і під Львів підступивши, попустошив, тилько самій город Львів окуп за себе дав орді і Хмельницькому. І так оттуля Хмельницькій зо всіми потугами потягнув під Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь городи значнії повиймали: Острог Великий, Заслава, Луцько, Володимєр, Кобрин, аж і Берєстя Литовськое. І хто может зрахувати так неощацованную шкоду в людех, що орди позабирали, а маєтности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людським. Не тиль жидів губили і шляхту, але і посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда била, многіє в неволю татарськую пойшли, а найбарзій ремесники молодіє, которіє собі голови голили по-польську, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предся русь християне в тих повітах в городах позоставали, і ежелі якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костелі зась римськіє пустошили, склепи с трупами откопували, а мертвих тіла з гробів викидали і обдирали і в тім однію ходили» (стор. 53, 54).

Переяславські переговори 1649 року «Самовидець» подає таким чи-

ном, що Хмельницький, отримавши королівські привілеї «на вольности» і клейноди гетьманської влади, обіцяв виконати королівські побажання і припинити війну, але послі «монархів різних» спричинилися «до більшого заятрення і пихи»; він не захотів зберігати «справедливість мира» з польським королем, як слід би було щодо свого законного монарха («слушної згоди з монархою польським, як з паном своїм, не чинив» (стор. 56)), порушив («отмінив») укладений мир і договір — «приязнь і постанову з королем польським» і покликав хана «з великими потугами татарськими», що знаменує собою нові найлютіші спустошення. Водночас піднімається вся українська людність не через якісь ідейні мотиви — релігійні чи національні, не «за вольности» і «за віру», а з причини користолюбства, через жаждобу здобичі. «Так усе, що живо, — пише далі літописець, — піднялося в козацтво, же заледво знайшов в яким селі такого чоловіка, жеби не мів альбо сам, альбо син до війська іти, а ежели сам нездужав, то слугу паробка послав, а инніє кілька їх било, всі ішли з двора, тилько одного зоставали, же трудно било о наймита. А то усе діялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецьких і жидівських і иних людей биваючих на преложенстві, же навіть где в городах били і права Майдебурськіє — і присягліє бурмистрове і райці свої уряди покидали, і борода голили, і до того війська ішли: бо тіє себї зневагу держали, которій би з бородою неголеною у війську бил. Так диявол учинив собі сміх з людей статечних» (стор. 57).

Зраду хана, підкупленого королем, промовчано; король у руках Хмельницького; гетьман вільно диктує умови миру; про релігійні і національні поступки, які застеріг Хмельницький, «Самовидець» не згадує, хоч це логічно було потрібно через вище зазначені причини повстання; вказано тільки відмежування козацької території, тобто козацької держави, та постанову, що татарам, як здобич дозволено полонити 12 міст. За «Самовидцем» — це надто ганебна, дуже неприємна постанова, всю відповідальність за неї несе гетьман, який її виконує: «Хмельницький з ханом кримським, розправивши орду, то єсть мурзи, придавши і козаків, і так многіє городи козаки позводили, і людей татарє в неволю побрала, і козаки маєтність побрала, і міста значніє спустіли». Знову вина за спустошення всім тягарем лягає на козацьке повстання і його провідника Хмельницького.

Під наступним 1650-м роком — похід в Молдавію. В офіційному висвітленні гетьманського уряду, яке зафіксувала відома козацька дума, цей виступ подається як блискучий тріумф козацької зброї, славний похід. «Самовидець» описує його як вчинок надто не порядний — спустошення братнього, єдиновірного краю в інтересах ворогів християнства татар і турків — це ганебний наслідок неприродного союзу православного козацтва з магометанами. Стиль цього оповідання дуже плутаний; тому я волів би подати його в російському перекладі, яко-

мога ближчому до оригіналу:²⁸ «Не хочючи військо порожніювати (бути бездіяльним), а зважаючи (тим паче) з таким поганином і ворогом віри християнської збратавшись, — Волоськая земля християнство, любо (хоча) зостає в підданстві турчинові. Але однак, же юж (вже) почали обфіто (багато) жити при одном господару спокійно Василю Лупилі, і тому позавидівши, жеби оних уменшати, же християнство, а зважаючи русь (в значенні православ'я) гору узяла, так розумію, же за дозволенем турчина, — хан кримський з гетьманом Хмельницьким несподівано зо всіми потугами козацькими і татарськими, напавши на Волоськую землю, внівець усю обернули, зводили по саміє гори, людей побрали в полон і набитки (набуття) їх, тільки замки моцніє одержалися, і сам господар уступив бил з Яс міста столечного, але знову ся навернув. А Хмельницькій стояв з ханом у Прута, а тую землю чатами зводили» (стор. 59).

Цей неприродний союз з бусурманами, на основі якого Хмельницький планував свої війни, дав свої плоди в битві під Берестечком наступного року, що й показує «Самовидець». Спричинилися поляки; козаки бились добре («дали бій слухній війську королевському»), але все погубила зрада татар — «А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином» (стор. 60). Військо втратило всю артилерію і безліч козаків. Під Білою Церквою «гетьман Хмельницький собою не звонтпил: дав бій обом тим військам, коронному і литовському» (стор. 62), але це вже не могло поправити справи. Хмельницькому довелось піти на тяжкі поступки. Характерно, що поруч з цим у літопису в дуже м'яких тонах подано наступ литовського війська на Київ і немилосердне спустошення міста. Автор підкреслює мужність київського митрополита, печерського архімандрита і братії, що не покинули своїх церков і монастирів, тоді як козаки залишили Київ без захисту. Тому київські міщани змушені були покинути місто. «Самовидець» зазначає також необачності своїх однополчан ніжинців і чернігівців та їхнього керманича Мартина Небаби, «которіє зоставали безпечне, большеї бавячися пянством, аніжелі осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними зостали», а «старший козацькій Небаба, полковник чернігівський, порвавшись несправне, скочив противко тому війську справному, которого зараз тоє військо литовськое зломило, і много козаків порубали, і того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято» (стор. 61). Так пом'янув «Самовидець» одного з найвідважніших представників сіверського козацтва, в лавах якого він сам перебував.

У такому ж стилі й тонах він продовжує розповідь про війни Хмельницького до смерті гетьмана, яку занотував дуже коротко і сухо, без

²⁸ Позаяк літопис написано живою народною мовою XVII сторіччя, що підкреслив також і Михайло Грушевський, ми подамо цей уривок сучасною українською транскрипцією і лише в дужках пояснимо окремі старі слова — Я.Д.

всяких слів співчуття від себе чи від імени війська. Ніде й сліду ентузіазму, захоплення з приводу визволення України, що так яскраво відображено, наприклад, у розповідях Павла Алепського чи в репліці прикордонного сотника пограничному царському воеводі на його докір за те, що він «простий чоловік» насмілився звернутись безпосередньо до такого високого чину, як воевода:

«А що ваша милість писав до нас недавними часи у своїй грамоті, же нам не годиться простим людем до воевод грамот писать, ми за ласкою Божою тепер не естесьмо прости, але естесьмо рицері Війська Запорізького... А тепер у нас за ласкою Божою, поки его воля святая, тут у всем краю Сіверськом ні воеводи, ні старости, ані судді, ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман за суддю».²⁹

Нічого подібного не відображено в оповіданнях «Самовидця». Жадних досягнень повстання, якщо не в ділянці економічній і соціальної, то хоч би в національній і релігійній. Адже це пише священник з Лівобережжя, який першою причиною цих війн вважав «на православіє гоненіє», а лівий бік Дніпра внаслідок цих війн став недоступним для таких гонінь.

Можливо, якби цю повість автор писав, справді, по гарячих слідах подій і перебував у лавах козацького війська, яке святкувало перемоги, в його оповідках зберігся б якийсь відгомін цього тріумфу, усвідомлення яких-небудь здобутків, щось більше, ніж спогади про спустошені міста, запустілі села, спалені маєтки, загнаний до Криму ясир, про населення, яке поголовно покозачилось «так, же трудно било о наймита» (стор. 57). Та це писав не генеральний підскарбій, не наказний полковник ніжинський, а брацлавський протопіп-утікач, що надивився на страшні картини спустілого, знелюдненого Правобережжя, безутішної різанини прибічників московської, польської і турецької орієнтацій — писав на руїнах своєї власної кар'єри і свого багатства і на батьківщині козацької України, на схилі віку, без будь-якого просвітку в майбутньому, посеред образливих і обридливих чвар своєї стародубської парафії, що їх так живо він зобразив під 1677 роком: «полковник против гетьмана, священники межі собою, осьм на двох немал цалій рік турбовались; межі козаками і посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в каждом дворі, а при шинках безецности і частіє забійства» (стор. 125).

«За що боролись ми з панамі?»³⁰ — міг би себе запитати словами Шевченка бувший підскарбій. Що дали нам, «людям всякого стану

²⁹ «Історія України-Руси», т. IX, стор. 472.

³⁰ Грушевський цитує варіант цього рядка із поезії «Чигрине, Чигрине» за дореволюційним виданням В. Доманицького. В оригіналі: «За що боролись ми з ляхами...» (Я.Д.).

значним» — з міщан, духівництва, козаків ці тридцять літ кровавих війн, це винищення матеріальних благ, ці побори з довгорічних заощаджень, вся ця «туга великая» і «наругання от гультайства» (стор. 52), які їм довелось витерпіти? Чи легше нам живеться тепер з московськими воеводами і гарнізонами, ніж жилося із польськими старостами і жовнірами? Що одержали ми замість нового кордону, який відрізав нас від Західної України та Білорусії, середньоевропейських і балтійських ринків, тим часом як московський кордон як і колись замикає шляхи на Північ і Схід?

В чині генерального підскарбія в роки гетьманування Івана Бруховецького «Самовидцю» доводилось дуже близько придивлятися до нових українсько-московських взаємин, до всіх темних сторін московського протекторату; як і потім на Правобережжі Ракушка мав можливість виміряти всю глибину лиха, що було принесене кримсько-турецьким протекторатом, який фактично принесла політика Хмельницького. «Самовидець» писав дуже обережно. Він дозволяв собі критикувати тільки тих діячів, які зійшли з історичної сцени і за яких не було кому заступитись: так він виливав свої почуття, своє засудження діяльності гетьманів — Івана Виговського, Демка Многогрішного, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, але після їхнього падіння, коли в них відібрали булаву. Його міркування про діяльність Богдана Хмельницького все ж таки вимушено стримане: певний пієтет все-таки стояв на сторожі пам'яті великого гетьмана. Так само вимушено стримані його розповіді про українсько-московські взаємини: етикетна фразеологія дала привід колишнім дослідникам вважати «Самовидця» щирим прибічником царського протекторату над Україною; тимчасом пильний аналіз його відгуків і згадок про московські вчинки і політичні події, які провів М. Петровський у своїй останній праці поважно похитнули цей попередній погляд;³¹ ставлення «Самовидця» до московської влади не було ні щирим, ані доброзичливим. При всій своїй обережності літописець зазначає, що «посланці гетьмана Бруховецького частіє на Москві бивали в кривдах от воевод, застаючих по городах, от которых люде поносили, на що жадного респонсу не одержовав» (стор. 103).

³¹ Особливо цінними є його зауваження про те, що «Самовидець» майже ніде в своєму літопису не схвалює московських розпоряджень, хоча при бажанні міг їх робити дуже часто. Навпаки, він досить прозоро підкреслює їх необґрунтованість і несправедливість. Не позбавлені значення і підкреслені «Самовидцем» риси московської жорстокості, яка справляла тяжке враження на тодішніх українців, наприклад, літописець вважав за потрібне згадати, що Григорію Самойловичу «по многих спитках голову оттяли, рубаючи разів три задля більшої муки» (стор. 147), що страти учасників московської стрілецької змови виконували під час Великого посту, що сам Петро I «кільком (стрільцям) сам голови постинав» (стор. 162). Цікаво, що цю останню згадку Д. Бантиш-Каменський під час свого першого побіжного знайомства з «Літописом» вважав як «вислів смілий», тобто зухвалий.

Хоча після цього він і назвав повстання Брюховецького проти Москви і нищення московських гарнізонів «непотребним ділом», тимчасом ця надто м'яка форма засудження тільки ясніше потверджує стриманість літописця; його виклад має на меті скоріше виправдати це повстання, від якого Ракушка і сам нічим виразно не відмежувався.

Та якщо обережність змушувала «Самовидця» тримати язик за зубами і не дозволяла йому дати повну і всебічну оцінку московському протекторатові над Україною, то ніщо не перешкоджало йому відверто висловитись про колишнє панування над Україною Польщі і про сучасні її претенсії. В своєму Стародубі він міг лементувати над польським урядом, як над мертвим; його становище православного священика великою мірою навіть зобов'язувало підкреслювати все те, що довелось Україні перетерпіти під польським пануванням і що продовжувала зазнавати від цього Західна Україна і Білорусія. Одначе, як можна було бачити вже із вищенаведеного викладу його трактату про причини повстання Хмельницького, якихось різких докорів на польську адресу, особливо польському урядові ми в «Самовидця» взагалі не знаходимо. До польської королівської влади він ставиться як льояльний монархіст і дуже стримано відзивається про панування польської шляхти, про старий польський державний устрій, про адміністрацію і про польське право, чим відрізняється від інвектив XVIII ст. На думку «Самовидця», українці принципово не заперечували прав польських панів; їх дратували «вмисли» орендарів і всяких офіційних урядників, а «самого пану вільно би узяти у свого підданого, і не так би жаловав підданій его» (стор. 46, 47).

Погляди «Самовидця» на внутрішні відносини Гетьманщини особливо яскраво відбилися в його оповіданнях про події 1663 року, про боротьбу запорізької групи, яку очолював Іван Брюховецький, з групою «значних» під проводом Якіма Сомка і Василя Золотаренка, тодішніх покровителів Ракушки. Літописець зазначає, що після виборів гетьманом Брюховецького під час зміни влади «много козаків значних чернь позабивала, которое забойство три дні тривало. Хочай якого значного козака забили ілі чоловіка, то тоє в жарт повернено, а старшина козаки значніє, яко змогучи, крилися, где хто міг, жупани кармазиновіє на сермяги міняли» (стор. 91). Разом з новими полковниками, ставленниками запорізької групи «по усіх столечних городах» з'явилися їх козаки «которим по усіх полках жупани давано. А з млинів сами розміри брали і куди хотіли оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним. Бо били межі ними которій служив у якого чоловіка значного, то юже своє зомщовали на господарях, ежелі которого якого часу за якій проступок побив, альбо зляяв, як всяково в дворі бивает» (стор. 92), «барзо притуга великая на людей значних била» (стор. 93).

Ці пориви революційної енергії черні тривожили і лякали Ракушку. Він відверто із задоволенням зазначає, що заворушення, які прорва-

лися після падіння Самойловича, були придушені швидко і суворо «каторих напотом іmano, вішано, стинано і мордовано, яко злочинців» (стор. 144). Тим часом новий лад навряд, щоб здавався йому достатньо міцним, а Запоріжжя, як вогнище свавілля, після того всього, що він бачив, продовжувало його лякати, мабуть, до кінця його днів, і в підсумку нові відносини, які породила революція, очевидно, не уявлялись йому привабливими у порівнанні з дореволюційною Україною.

Такими холодними, недоброзичливими, песимістичними тонами змальована історія боротьби за визволення України від лядського ярма, як це бачимо в «Самовидця», не могла знаходити прихильного відгуку у «значних людей» доби стабілізації: їм потрібна була апологія, тобто повчальні твори, апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти, і який утворив новий український фєвдальний лад. Цю літературну працю і ведуть у перших десятиріччях XVIII ст. різні таланти з таким же успіхом. Цікаво порівняти вищезитовані оцінки повстання 1648 року у «Самовидця» з характеристиками, які вклав в уста Хмельницького і старшини Граб'янка, коли він змальовував їхню останню раду: «Вісте довольні, коликими утисками, гоненіями, разорініями щоденними мучительстви бідствоваше є оплаканное наше отечество, а что всего боліе — мати наша церков Восточная Православная. Дондеже посіти Бог свише і подаде руку помощи еже ей ко первому своему благочинію возвратитися. Вісте паки колико много трудов, неудобствій, і бід конечних смертій в संबожденіи тако церкви Православия, яко і самого отечества нашего от іга работи Лядської подяхом. Вся сія вашим совоінственным мужеством, моім же — Богу поспішествоующу предводительством устроішася... Бог вість чіе се нещастіе, что не дал мні Господь войны сея якоже подобаше окончити і вольность Вашу во вся віки утвердити». Старшина відповідає: «За твої толь знаменитіи войську Запорожському прислуги і кровавіе труди, что еси нас своїм разумом і мужеством संबодил от ярма Лядського, і, прославивши пред світом, народом संबодним устроіл, подобает нам і по смерти Твоей на дом Твой памятовати».³² Автор «Милости Божей Україну от обид лядських संबодившей» вкладає в уста «України» таку картину досягнень повстання:

Скорб моя отложися; радость водворися.
 Супостати падоша, род мой возвисися.
 Дивна се зміна єсть вишняго десници.
 Лях побіжден і прогнан за свої граници:
 Страх, біда, клопіт і студ побіже за ляхами...
 О, ниже риторскими усти ісказанной,

³² «Летопись Грабянки», 1854 стор. 150-152 (цитую скорочено, не дотримуючись малоавторитетного правопису цього видання).

Нижє історическим пером описанной
Фортуни моеѣ. Се бо Бог мнѣ пособствуй,
Ізлія на мя своѣй благодати струя,
Совлек с мене острое рубище печали.
В ризу мя веселія одея. Престали
Буріи свирепети на мя аквиліоне,
Тишайшіє явилось ко мнѣ алціоне;
Преч лютая от мене зима отступила,
Тьма во свѣт, а ноц во день златий преміненя,
Горесть сердца моего в сладость обращена.

Самійло Величко також прославляє Хмельницького устами мітичного Сатурна Самійла Зірки, як «доброго вождя, за головою которого не только ми — подручніє его, но и вся річпосполитая Малой Руси могла обіщати собі долгие годи безопасности, і старинніє права і вольности України і войска Запорожского, которіє он воскресил ділом своїм, могли би жити вічно».

Це були ті ідеї і погляди, що їх вимагали нові покоління козацької старшини і цілком зрозуміло, чому в міру поширення «Історії» Граб'янки, який дещо використав із фактичного матеріалу Ракушки, цілком відкинувши його песимістичні, занепадницькі рефлекси, зацікавленість «Самовидцем» зменшується і цей літопис майже забувають. Разом з «Коротким описом Малоросії», що його скомпільовано на основі «Презильной брані» і видано 1777 року Василем Рубаном, історія Григорія Граб'янки, яка також була опублікована 1793 року Федором Туманським під заголовком «Летописец Малия России», для читачів другої половини XVIII і першої чверті XIX сторіччя слугував головним джерелом і посібником для всіляких покликань на минуле України. Потім з'явився рукопис славнозвісної «Історії русів». Ці твори послужили історичним «джерелом» для обґрунтування всіляких соціальних, станових побудов і вимог благородного малоросійського дворянства. А до «Самовидця» інтерес настільки впав, що в українських інтелегентських колах початку XIX ст. його зовсім забули і анітрохи не рахувались з його настроями і поглядами. Пізніше, коли відродилась зацікавленість, розшукали лише кілька списків цього літопису і то переважно старих, першої половини XVIII ст., коли ще високоосвічений читач не звернув уваги на історію Граб'янки та її скорочені редакції.³³

³³ За весь час виявлено чотири рукописи «Літопису Самовидця» — список Петра Іскрицького (приблизно 1730-1740 рр.); список Якова Козельського скороченої редакції (1740 р.); список, що належав М. Писареву, за визначенням Куліша, друга половина XVIII ст.; список Третьякова з Харкова короткий і невідомого часу; крім того, була пізніша копія, що належала митрополиту Євгенію Болховітинову — великоросійська переробка, яку Нечаєв подарував «Московскому Обществу истории и древностей», і складена зі списку Нечаєва та копії митрополита Євгенія редакція Куліша-Юзефовича. За останні 50 років не виявлено жодного списку. (Під час підготовки до друку третього видання «Лі-

В другій половині XVIII і на початку XIX ст. «Самовидцем» не цікавились і його майже не переписували. Це особливо впадає ввічі, коли порівнювати численні копії Граб'янки та «Історії русів». Тимчасом до половини XIX ст. на літературному полі з'являються нові люди, яких уже не задовольняє традиційне славословіє «отцю вольности Богдану», їх дратують заявлені поклики на малоросійських «Брутів і Коклесів»³⁴ — борців за визволення і права українського народу. Скептицизм Ракушки знаходить своїх симпатиків. Йому створюють велику і незаслужену шану, як тверезому, об'єктивному і правдивому історикові свого часу, і, він, як я зазначив вище, довго зберігає цю репутацію. Його культ «значних людей», нехить до революційної черні, що порушує громадський порядок, набуває ваги і значення, сприймається з більшим чи меншим співчуттям, тобто співзвучні поглядам і настроям представників нової літератури. Зокрема історичними поглядами «Самовидця» проймається Панько Куліш, відтворюючи події тієї доби і намагаючись пристосувати літописцеву ідеологію до сучасних йому умов. Кілька років тому, з'ясовуючи елементи соціальної традиції в творчості Куліша,³⁵ я змушений був торкнутись його дотиків з ідеоло-

топису Самовидця» 1971 року виявлено список Михайла Судієнка, очевидно той, що належав М. Писареву; пізніше в архіві Чернігова знайдено повний список літопису, власником якого був Борис Грінченко; у Центральній науковій бібліотеці Академії наук України в Києві зберігається й згадана копія реакційного чиновника М. Юзефовича, яка не має жодної наукової цінності і тому не врахована у виданні 1971 року. Я.Д.).

³⁴ Т. Шевченко пародіював це патріотичне самохвальство в своєму «Посланні» (1845 р.), як раз тоді, коли П. Куліш, покликаючись на «Самовидця», розвінчував історичну традицію гетьманщини:

А історія... поема
 Вольного народа!
 Що ті римляне убогі!
 Чорт-зна-що — не Брути!
 У нас Брути! і Коклеси!
 Славні, незабуті!
 У нас воля виростала,
 Дніпром умивалась,
 У голови гори слала,
 Степом укривалась!

³⁵ У цій полеміці можна бачити відлуння тодішніх історичних поглядів Куліша, що ґрунтувалися на «Самовидцю», зокрема співзвучні з Кулішевими настроями славнозвісні рядки того ж «Послання»:

Я ридаю, як згадаю
 Діла незабуті
 Дідів наших. Тяжкі діла!
 Якби їх забути,
 Я оддав би веселого
 Віку половину.
 Оттака-то наша слава,
 Слава України.

гією «Самовидця». Тепер, коли погляди «Самовидця» розкрились значно повніше, доречно зупинитися на цих впливах літописця на Куліша, як найбільш яскравого і авторитетного його коментатора в новій українській літературі. Куліш поступово розвивав цю ідеологію аж до крайніх висновків, що викликало гостру реакцію, якої, мабуть, не зазнав сам обережний і стриманий у своїх присудах «Самовидець», який у переважній більшості приховував свої симпатії й антипатії та відверто уникав гострого конфлікту з панівними настроями.

Вище було зазначено, як Куліш пишався тим, що йому судилось відкрити цю дорогоцінну історичну пам'ятку. На жаль, він не написав свого дослідження про неї і не залишив якоїсь повної та вичерпної характеристики «Самовидця», але свою високу думку про це джерело висловив дуже виразно. Саме бажання надати своєму відкриттю якнайбільшої ваги, могло вплинути на те, що в очах Куліша, в його власному сприйнятті ідеологія «Самовидця» стала авторитетнішою і переконливішою, ніж він надав би їй, приймаючи цей твір з чужих рук. Але власні соціальні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки, в нього, безперечно, були наяву, мабуть, закладені сприйняттями дитинства та юності. Згадаймо, що родина Куліша вважала себе нащадками «значних козаків» і всіляко дотримувалась свого привілейованого соціального ставлення до селян, докладаючи всіх зусиль, щоб «не схлопіти», мовлячи тодішнім виразом Куліша «не змужичитись». Особливо ці аристократичні традиції плекала мати, яка мала великий авторитет у родині і сильно впливала на виховання сина. Вона виводила свій рід від полковника Матвія Гладкого, що загинув від підозри Хмельницького (цей епізод коротко, але сильно передав «Самовидець» — тільки він в українській історіографії — певно, також не залишився без впливу на симпатії Куліша до літописця і на ставлення до гетьмана, як героя української нації). Сам Куліш наголошував, що на формування його соціальних і культурних ідеалів велике значення мало знайомство його родини з сусідкою «хутірною панією», що поєднувала у собі високі моральні риси, виняткову доброту разом з культурністю, які високо підносили її над оточуючим провінційним рівнем. Маленького Куліша пестили в цьому скромному провінційному притулку-схованці «муз і грацій» і, мабуть, відтоді і на все життя «панство» стало для нього не символом визиску населення і знущання, як для ідеологів селянства, з якими потім звело його життя, а схованкою людяности, культури і краси життя. «Демократична душа підлітка ставала аристократичною, але не в від'ємному значенні цього слова», — згадував про цей відрізок часу в становленні його свідомости Куліш у своїй автобіографії. Насправді, поряд з неприхиль-

Із цими рядками порівняти вірші Куліша з «Великих проводів», наведені нижче. Звичайно, Шевченкові цілком чужі «панські» ухили Куліша. Він не підозрівав станової підоснови «ридань „Самовидця»».

ним ставленням до «пана», як визискувача трудового народу, від чого Куліш не вважав за можливе відмовитися тому, що це було б рівнозначним відриву від національного прямування, яке стало його релігією, — він усвідомив в собі пошану до «пана», як провідника і творця культури, виправдовував його соціальні домагання. В цьому роздвоєнні, яке потім стало нещастям його життя і творчості, але в ранньому періоді ще не дало відчутти своєї трагічної грані, Куліш, очевидно, все ясніше усвідомлював подібність своїх поглядів до поглядів його далеких «значних» предків та їхнього виразника «Самовидця»; Кулішевим ідеалом стає «значний хуторянин», цілком у стилі літописця — «пан на всю губу» і в матеріальному відношенні, самодостатний, незалежний, але такий, що не відривається від народної етнографічної стихії, аж до одягу включно; з другого боку, він не відмовляє собі ні в чому, що може дати йому цивілізація: в освіті, насолоді від творів мистецтва і літератури» («Листи з хутора», 1861). Всіляко стараючись створити собі таке матеріальне становисько, він звертається до представників української громади, які є господарями подібного становиська, із закликом використати його для здійснення своєї культурної місії. У своєму зверненні до національно свідомої української інтелігенції («Українофілам», 1862 р.) він закликає її «створити середину між станом розніжених, байдужих до успіхів загального щастя і між станом темним, чорноробським» і дати народові «зразки того, чим може бути небагатий, але й не убогий українець, вірний своїм історичним переказам». Найсимпатичнішим і найближчим для нього виразником залишається, очевидно, той же «Самовидець».

У низці поетичних творів, присвячених його добі, Куліш намагається відтворити події в стилі «Самовидця», однак він не певний, чи зуміють піднятися до цього рівня його сучасники, які стоять на двох протилежних берегах — панського аристократизму і селянського демократизму. Щирої правди про боротьбу за визволення в XVII столітті «ні шляхецьке, ні дейнецьке³⁶ не побачить око», — застерігає він читача в поемі «Великі проводи», присвяченій повстанню Хмельницького:

Прозирають у Славу з устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України,
І поки дивитись будуть у Дніпрові води
Поти будуть серцем чути давнії пригоди.

Ставлячись неприхильно до кровавих вчинків Хмельницького, Куліш у цій же поемі протиставляє гетьманові героя, що «піднімає народний дух». Для цієї ролі він вибирає по-європейському культурного Юрія Немирича, який здобув високу європейську школу, освіченого

³⁶ «Дейнеки, дейнецтво» — цим терміном Куліш позначає «своєвольную чернь», яка порушувала громадський порядок, що так обурювало «Самовидця».

аристократа-єретика, що стає до лав козацтва із міркувань боротьби за соціальну справедливість і ставить перед ним високі культурні завдання. Малюючи картини кривавого розгулу козацької черні, які йому підказує «Самовидець», Куліш пророкує, що майбутні слухачі відвернуться від співців, що прославляють ці криваві подвиги:

Тільки посумують, слухавши тих співів
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.
Може тільки двоє на всю Україну,
Зазвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть «срамотню давнюю годину»,
Як ви розбивали келепами труни.

Куліш тут, певно, має на увазі «Послання» Тараса Шевченка, що закінчується натхненним пророцтвом:

І забудеться срамотна
Давня година
І оживе добра слава,
Слава України...

Підкреслюючи свою солідарність — «мабуть, тільки двох на всю Україну» (Куліш тоді вважав себе наступником і заступником Шевченка в царині української поезії), він, ймовірно, хотів зазначити також неприхильне ставлення до кривавої слави Хмельниччини Шевченка, приписуючи честь такої критики собі чи «Самовидцеві», що його він відкрив.

Гостро виступити проти самого Хмельницького Куліш довго не відважувався. Якщо «Самовидець» приховує свою неприхильність до гетьмана, дозволяючи собі тільки при нагоді більш-менш двозначні зауваги щодо Богданових поступків, Куліш вважав за краще взагалі не торкатися цієї історичної постаті, по змозі не говорити про нього. Якщо й доводилось викладати історію Хмельниччини «для зовнішнього вжитку», так би мовити, він дотримувався узвичаєних поглядів на неї. Наприклад, в «Повісти про український народ», яку здав до друку саме тоді, коли захоплювався «Самовидцем», так змальована «срамотна година», яку згодом оплакував Куліш: «Як полова у віяльника на току відлітає від зерна, так відділилися тоді від українців пани, католики, уніяти і жиди; і як хлібороб збирає на току пшеницю в одну купу, а половину вимітає геть, так зібрав довкола себе Хмельницький всіх щирих синів своєї Батьківщини і одним страхом свого імени вигнав усе, що розбестилось у розкошах, в чужих звичаях і стало непридатним і шкідливим для своєї Вітчизни».

Тільки значно пізніше в одній із приміток до другого тому «Истории воссоединения Руси» (1874 р.) він зважився відверто висловити свою думку про Хмельницького та йому подібних героїв міжусобиць:

«Є імена, які належачи навіть нікчемним людям, стають кличем кривавого лиха і внутрішніх колотнеч для багатьох поколінь. Таким було ім'я Наливайка; такими були імена Отреп'єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Пугачова». Читач може дивуватись, знайшовши «козацького батька» у такому товаристві, але кращого він не заслужив у тверезих нащадків. Він квітнучий край наш перетворив у пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив розвиток культури в нашій північній Слов'янщині. Він зупинив і шкільну освіту, довівши її до того, що вже і полковники, ці герцоги повновладного українського володаря, не вмiли власною рукою підписати великого договору. Якщо ми не маємо другого «Слова о полку Ігоревім» і другого «Літопису руського»,³⁷ то, безперечно, в цьому ми завдячуємо передусім Хмельницькому. А що він приєднав відірвану Русь до Московського царства, так цей успіх можуть приписувати йому тільки діти та ще хіба бабусі, що колишуть дітей. *Він не міг не приєднати*; змусила його до того сила обставин, що викувала українську націю і сама українська нація, що починала вже і тоді проклинати його, як пізніше проклинала Мазепу. Насамкінець, вмираючи, кого призначив він своїм наступником? Недоумкуватого сина, про якого навіть кобзарська дума говорить, що він «і розумом слабенький, та й тілом недугує». Призначив він того «Хмельниченка Юрася», за якого в народному прислів'ї «пуста стала Україна, звелася». Прокляття українського народу покарали Богдана Хмельницького сином; батько почав свою військову діяльність тим, що привів ворогів святого Хреста в Україну, а син закінчив повним запроданством України ворогам християнства і сам став потурнаком» (стор. 143-144).

Я гадаю, що в цій довгій тираді Куліш дуже близько підійшов до поглядів Ракушки, яскраво і чітко розшифрував його приховані оцінки, поставивши всі крапки над «і», може, навіть і надто рясно. В цих тонах він згодом написав свою «Историю отпадения Малороссии от Польши», присвячену спеціально повстанню Хмельницького, яку видало 1888-1889 року «Московское общество истории...».

До козацтва в цілому він спочатку ставився прихильніше, мабуть, ще дотримуючись народної традиції. В своєму першому нарисі українсько-польських війн він оцінював козацтво, як протест української народної правди проти фєвдально-шляхетського засилля: «Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переховує простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з козаччиною, засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу

³⁷ Стара назва цієї пам'ятки «Повість временних літ, откуда пошла есть земля Русская», насправді, на першому аркуші знаходимо «Літопис руський».

початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом непоборимого народного духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем».³⁸

У тій же книжці, в якій він спалахнув такою фразою на адресу Хмельницького, читаємо далі таке надгробне слово Христофору Косинському: «Так загинула маловідома, але вікопомна людина, починатель кривавого діла, яке можна було б назвати сторічним розбоем, якби цей розбій не захищав руського народу від тих, яких нам заповідали боятись більше, ніж тих, що вбивають тіло. Але вбивцям тіла в особі мусульман козацький розбій також поклав чималу перешкоду на шляху поширення ісламу і паразитизму татаро-турецької орди. Отже, Косинський має повне право зватися народним діячем, якщо не в позитивному, то в негативному розумінні. Відкриттям столітньої боротьби з польсько-руською шляхтою, він перешкодив поширенню антикультурних починань в нашій відрізаній Русі, а це справа не байдужа, який би не був погляд самого Косинського на наслідки його козакування».³⁹ Тут за козацтвом в цілому ще визнається позитивна роль, але незабаром, будучи роздратованим неприхильним ставленням української громадськості до його гострих випадів на кшталт вищенаведеного, Куліш почав зі злобою остаточно поривати з минулим, яке ще зв'язувало з «історичними традиціями», що їх він не так давно радив українській інтелігенції. В своєму посланні «останньому козацькому кобзарю» (себто Т. Шевченкові), написаному 1876 р., він виголосив такий остаточний вирок козацтву:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмре, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже,
Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Україні билась
Ні! З порядком господарським⁴⁰
Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та з татарами братались
З турками єднались.

³⁸ Куліш П. «Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами». Правда, 1868, стор. 15.

³⁹ Куліш П. «История воссоединения Руси», II, стор. 55.

⁴⁰ Курсив мій. М.Г.

*Утікали в нетрі слуги,
Що в панів прокрались
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й Хмельничани,
Хижаци-п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.
А здравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились
Поки всі поля кістками
Білими покрились...*

Водночас він написав відомий памфлет «Козаки по отношению к государству и обществу», в якому назагал подавав козацтво як суцільно руйніницький елемент, покидьками шляхетської Речі Посполитої, «нігілістами і комуністами XVII віку» і за їх ідеалізацію автор кличе на свій суд «сучасне віршування козацьке», тобто нову українську літературу, включаючи Шевченка.

І тут знову-таки не можна не бачити спадкоємства ідеології «Самовидця» (зокрема в тих рядках вірша, що я підкреслив), з тою лише різницею, що в запалі свого родратування Куліш цим разом стриже під одну макітру вже всю соціальну строкатість козацтва, не роблячи різниці між «значними» і «сторожовими» елементами та «гультьяйством», проти якого гострив своє перо «Самовидець». Виразно відчувається також відгомін польсько-королівського монархізму «Самовидця» і апології монархізму, пересадженого Кулішем на російський ґрунт і приписаного в примітках до «Истории воссоединения» «українському простолюдинові», як його «ідеал правди на землі». Не ясно, чи переніс він свої монархічні погляди з польського короля на московського самодержця «Самовидця». У зв'язку з вищесказаним, я вважаю це дуже сумнівним і гадаю навіть правдоподібним, що Ракушці московське самодержавство видавалось мало бажаною заміною Речі Посполитої. Але Куліш цілком уклінно подякував російській державі за врятування України від соціального безладдя, від ненависного йому, як і «Самовидцеві» «дейнецтва» і «гультьяйства», вогнищем якого була Запорізька Січ. Картина суспільних і політичних відносин в Україні в XVII ст., що він її намалював у романі «Чорна рада» під впливом оповідання «Самовидця» про події 1663 р.,⁴¹ давала цілком виразний висновок, який підказав той же «Самовидець», що українське козацтво,

⁴¹ Перші розділи «Чорної ради» з'явились у «Современнику» за 1845 р., а весь роман надруковано в «Русской беседе» у 1857 р. (Свій роман Куліш писав у двох варіантах — українською і російською мовами і видрукував окремі розділи також і в «Москвитянине». Перші вістки про нього зустрічаються в листуванні на початку 1843 р. — Я.Д.).

скинувши з себе разом з пануванням шляхти і владу короля, не зуміє збудувати власну державу, не будучи в силі справитися з анархією «черні» і Запоріжжя. Політичні висновки з цих положень залишилися у цьому романі не сформульованими; лише в пізніших своїх творах Куліш повною мірою висловив свої погляди щодо історичних заслуг російських самодержавців, гостро засудивши «п'яну музу» Шевченка за неприхильні відгуки про Петра I і Катерину II, душителей української волі. Серед його поетичних панегіриків останніх років маємо справжні пеани на їх честь і серед їхніх історичних заслуг головне місце займає ліквідація запорізької вольниці.

Так цілком ясно протягаються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія XVII ст. до епігона значного козацтва, що їх «відкрив», хоч віддаль між ними — два сторіччя. Глибокі зміни в соціальних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на тій меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині XVII ст. і в середині XIX ст. та на методах їх здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишилися і різні можливості відродження пережитків, вражень та досвідів старої руїни XVII сторіччя.

Зрозуміло, що однією творчістю Куліша ці пережитки консерватизму, аристократизму і монархізму XVII сторіччя, які відображені в оповіданнях «Самовидця», аж ніяк не могли обмежитись. У творах багатьох українських письменників XIX ст. і початку XX ст. можна помітити характерні відгалуження цих течій. Але їх вивчення вивело б нас далеко за межі даної статті. Я тільки вказав на ті впливи, які «Літопис Самовидця» безпосередньо справив на Панька Куліша, котрий його відкрив, не намагаючись вичерпати всієї багатогранності цих відсвітів; наприклад, за свідченням самого Куліша, його розчарування українськими літописами взагалі викликане об'єктивним словом «Самовидця», що й спричинилося до бажання вислухати й польську сторону, і це дало йому підстави для дещо нової оцінки ролі польської шляхти та її культури в Україні — заслуговувало б спеціального аналізу. Побіжно я торкнувся і того нового наświetлення, яке під впливом «Самовидця» Панько Куліш почав давати українсько-польській боротьбі XVII сторіччя в своїх бесідах з членами гуртків, а також аналізуючи вірші Тараса Шевченка. Тим часом на цьому закінчу.